
ПРОСТРАНСТВОТО НА БЪЛГАРИТЕ И НЕГОВИТЕ ГРАНИЦИ ПРЕЗ XV–XVII В.

ЦВЕТАНА ГЕОРГИЕВА

Цветана Георгиева. ПРОСТРАНСТВО БОЛГАРИИ И ЕГО ГРАНИЦЫ В XV–XVII ВВ.

В настоящей работе исследуются границы болгарского пространства в ранние века османского владычества. Анализ данных из европейских, османских и болгарских источников приводит к следующему глобальному выводу: в указанный период, когда на Балканах отсутствует пространство остальных балканских держав, очерчивается системой границ, сформированной тремя концентрическими зонами. Первая и наиболее обширная рамка охватывает пространство между дельтой р. Дунай, устьем р. Тимок и средним течением р. Девольт, на юго-запад от Охридского озера, и устьем р. Марицы. В этой зоне, в которой проживают совместно болгары и соседние им народы, перекрещиваются широкие рамки пространств этих народов. Во второй зоне обособливаются этнические границы, которые по отношению болгар и сербов проходят чрез междуречье Моравы, Нишавы и Тимока, а по отношению болгар и греков – через междуречье Тундзы и Марицы. Третья зона *формирует* самостоятельное болгарское пространство, которое болгары ни с кем не делят и воспринимают его как свой центр. В нем все неболгары являются иностранцами. В качестве пограничных пунктов третьей зоны источники указывают на города Ниш, Силистра и Свиленград и течение реки Струмица.

Tsvetana Georgieva. THE SPACE OF THE BULGARIAN AND ITS BOUNDARIES FROM XVTH TO XVIII CENTURIES

This study explores the boundaries of the Bulgarian space in the early centuries of the Ottoman domination. After analysis of the European, the Ottoman and the Bulgarian sources a general conclusion is made that in the epoch, when there are no political boundaries in the Balkans, the Bulgarian space of the other Balkan peoples is closed into a system of boundaries, composed of three concentric zones. The first – most wide frame comprises the space locked in the region of the Danubian delta, the mouth of Timok, the middle stream of Devolt river to the south west of Ochridsko lake and to the mouth of Maritsa river. Bulgarians and their neighbouring peoples coexist in this zone and the wide frames of their spaces interweave there. In the second zone the ethnic boundaries do

appear. For Bulgarians and Serbs they follow the space inbetween the rivers Morava, Nishava and Timok and for Bulgarians do not share with anybody and which is perceived by them as their own centre. In this space the non bulgarians are foreigners. As a boundary points of this internal bulgarian sapce the sources indicate the towns of Nish, Silistra, Svilengrad and the stream of Strumitsa river.

„Да се живее, това означава да се съществува в пространството и във времето“, е базов факт за всички човешки общества и универсална аксиома във всички култури. Движението на хората, общества и народите във времето, което определяме като *история* се осъществява чрез живота, дейността и непрекъснатата смяна на човешките генерации в условията, обусловени от пространството, което те обитават, от възможностите и усилията им да го разширят, съхранят или загубят, от начина и степента, чрез които го овладяват и използват. Термините *земя* и *територия*, които неизменно присъстват в историческите трудове от древността до днес, съдържат онази обективна необходимост, без която не може да бъде разказано, обяснено и разбрано миналото, преживяно в конкретно пространство и в конкретно време. Както политическата история, така и тази на икономиката и културата на народите и държавите е обусловена от перманентно действащата корелация *хора–пространство*, независимо от това дали тя се приема като априорна даденост или се поставя като обособен проблем на изследването². С една образна формула *човешката история* би могла да се представи като *килим*, чиято основа е *пространството*, върху което тече животът на хората и в което *времето* е безспирната совалка, влитаща като вълък делата на личности, общества, народи. Нейното познаване, което започва със записи на „преживяното“, на „преминалото“ естествено разполага случилите се събития върху пространството на тяхното действие. С натрупването на факти и с усъвършенстването на методите за опознаване на света знанието за миналото и знанието за пространството се различават. *Историята* и *географията* се утвърждават като две различни науки, но изследователските им полета остават неразривно свързани. В българската историография тяхната обвързаност е формулирана още през 1876 г. от К. Иречек. В „Географския преглед“, с който започва своята „История на българите“, той пише: „Характерът и културата, нравите и обичаите, издигането и упадъкът, цялото умствено развитие на всеки народ зависи главно от вида и особеностите на почвата, на която живее тоя народ. Поради това, преди да изложим съдбините на българския народ, ние трябва да дадем кратък географски преглед на ония страни, които някога били поприще на неговата история или сега образуват неговата родина. При това понякога ще ни се случи да пристъпим границите на етнографското разширение на българския народ, понеже *историята* и *географията* на отделни местности на югоизточния полуостров, съставлящ един затворен свят, ще останат много неясни, ако при описанието им нямаме пред очи съседните страни.“³

В последвалите десетилетия това правило постепенно избледнява и в самостоятелния път на двата първоначално близки дяла на науката дистанцията става все по-голяма, диктувана от специфичните цели, задачи и проблеми на всяка една от тях. През XX в. изследванията на пространството и неговата екология и на човешкото минало имат широки собствени полета, между които се разпростряха няколко

свързващи ги научни области като историческата география, историческата демография или стопанската история. Разширяването на информационната база и усъвършенстването на научния анализ предизвикаха нов интерес към корелацията *хора–пространство*. Отделни учени като англичанинът Р. Аблер⁴, руснакът Л. Н. Гумильов⁵, както и цялата френска школа на „Аналите“ и главно Ф. Бродел⁶ доказват, че в съвременната хуманитаристика не може да се достигне до синтез, без познаването на структурата и динамиката на корелацията *хора–пространство* в нейните конкретни и дълготрайни проявления в национален, регионален и общочовешки план. Тя се оказва механизмът, чрез който може да се проследи, разбере и обясни сложната плетеница от процеси в политическата, икономическата, социалната и културната история, като ги свърже в единно цяло върху и чрез природния фон, върху които те се развиват. В последно време бързо се формира нов дял на хуманитаристиката, който обикновено се нарича *историческа антропология* и е на път да обедини историята, етнографията, лингвистиката, психологията с географията, биологията и математиката, за да търси по-адекватни на действителността знания за процесите, които движат човешките отношения в личен, обществен и държавен аспект в миналото и днес⁷. Тя обещава нова научна парадигма за решаването на вечната задача на човека: Опознай себе си!

Тази студия е начален опит в изследването на корелацията *хора–пространство* в българското минало през първите три века на османското владичество от началото на XV в. до края на XVII в. Това е време, в което българите и другите балкански народи нямат собствена държава и обитаваното от тях пространство от столетия е включено във владенията на последната ислямска империя на средновековието – Османската. Завоеванието на малоазийските турци разрушава политическите формации на Балканите, които векове са интегрирали и организирали своето население в стабилни етнически общности. Българската държава, създадена още през VII в., в седем столетия историческо време насочва и организира политическото, общественото, духовното и културно единство, създавайки трайни и гъвкави взаимовръзки, чрез които поданиците ѝ се превръщат в народ. В тази дълга протяжност на времето, както казва Ф. Бродел, непрекъснато действа корелацията *хора–пространство*. В течение на столетия десетки поколения българи се разселват, опознават, заселват, овладяват, обживяват, обработват равнините, долините, планините, горите, водите на пространството, върху което живеят. В този непрекъснат процес то става тяхна РОДИНА. Към неговия климат, релеф, почви те приспособяват своя труд, бит, календар, обичай, т.е. създават своята култура. Животът на хората в и чрез природните дадености на това усвоено, свое пространство създава българския свят. Една невидима, но сложна и всеобхватна система от разнопосочни връзки осигурява устойчивостта на етническия интегритет на българите и на другите балкански народи⁸.

След втората половина на XIV в., когато малоазийските нашественици завоюват българските земи и включват българското пространство в създаващата се по това време османска държава, завоюваните имат едно реално предимство. Те са в своето пространство. Завоевателите трябва дълго да го опознават. Военното овладяване на балканските територии се оказва само началната стъпка към реалното им овладяване. Завоевателите трябва да се адаптират към един непознат им свят. За разлика от тях, българите обитават свои, познати земи, в които и чрез които живеят. Корелацията *хора–пространство* се оказва един от основните фактори, осигурява-

щи тяхната устойчивост, за да издържат на стихията на завоеванието и да се приспособят към условията на чужда етнически и религиозна власт.

Отдавна осъзната, макар и неформулирана значимост на корелацията *хора–пространство* е една от причините тя да присъства трайно в изследователското поле на българските историци. Силното увлечение по социално-икономическата история и по проблемите на ислямизацията на българите ѝ отредиха, както и на редица други проблеми, второстепенно място в научната продукция на специалистите по история на българския народ в периода на османското владичество. В изследванията на Б. Цветкова⁹, Р. Стойков¹⁰, М. Йонов¹¹ тя често е фонът, върху който се изследват и интерпретират събития и процеси от историята на народа ни в онази епоха. Значително по-голямо място ѝ се отделя в изследванията по стопанска история¹². Но единственото специализирано проучване за географското положение и природните особености на България, отразени в стопанското ѝ развитие, датира отпреди 50 години¹³. Би могло да се каже, че в историографските дирения корелацията *хора–пространство* остава свита и неразчленена както в своите параметри, така и в динамиката на нейните проявления. От широкия проблемен кръг на нейното съвременно изучаване сериозно и постоянно внимание се проявява единствено към въпроса за

ГРАНИЦИТЕ НА БЪЛГАРСКОТО ПРОСТРАНСТВО

Интересът на съвременната историография към търсенето и доказването на границите на българското пространство през XV–XVII в. е необходимост, наложена от политическата реалност след създаването на независимите балкански държави през XIX в. Формулата „един народ – една държава“, която синтезира идеалния политически модел за тогавашна Европа, влиза в крещящо противоречие с етническата и религиозна мозайка, каквато представлява населението на младите балкански държави. Наследството на разпадащата се по това време Османска империя е заредено с конфликти чиито център са „плаващите граници на Балканите“, както ги определят политиките от първата половина на нашия век¹⁴. Нестабилността на региона, обобщена в дипломатическия език с термина „балканизация“, е историческа даденост, която всяка една от балканските държави се опитва да преодолее. Границите или по-точно техните корекции са конфликтният възел, чрез който се търси разширение на пространството и стабилизиране на населението. Политическите стратегии на всички балкански страни са програмирани върху претенциите към техните съседи, аргументирани с граничните бразди от доосманските времена. Балканските политици намират „неопровержими“ доказателства за „естествените“ граници, в които изконно тече животът на техните народи и в демографската ситуация на Балканите от османската епоха. Политическата действителност от XX в. превръща въпросът за границите в един от кардиналните въпроси на историята, като впоследствие той става основен и за историографията. Балканското средновековие е широката хронологическа рамка, в която почти всяка от държавите на полуострова открива доказателства за своя пространствен максимум в кратките или дълги периоди на владение на големи части от балканските територии. В средновековната история се откриват и доказват желаните политически граници. Историята в столетията на османското владичество, където политически граници липсват, е онова минало, в което се намират етническите

граници, затварящи „естественото“ пространство на всеки един от балканските народи.

Далеч от нашата тема е цялата сложност на въпросите, свързани с реалните и идеалните граници в модерната балканска действителност. От значение е главно фактът, че този проблем се актуализира в общобалкански план, при което българските историци не могат да не реагират срещу научната, публицистичната и политическата експанзия към българското минало. Това са външните причини за засиления интерес към проблема за границите. Не по-малко силни са и друг тип причини, които могат да се определят като вътрешно необходими за историографията. Границите са рамката на пространството, където тече миналото, и което обуславя специфичните процеси и явления, правещи историята национална. П. Коледаров¹⁵, Х. Гандев¹⁶, Ел. Грозданова¹⁷, Р. Ковачев¹⁸ полагат сериозни усилия, за да определят границите на българското пространство върху балканската етническа карта във вековете на османското владичество. Те се стремят да очертаят линиите, които отделят земите на българите от тези на техните съседи по хоризонтала на пространствената скала.

В съвременната европейска хуманитаристика проблемът за границите има както исторически, така и антропологични интерпретации. За историците „границите разделят пространството и маркират ограниченията на мощта на държавите, но едновременно с това са и местата за контакт, обмяна и противопоставяне“¹⁹. За антрополозите „те са един от митовете, но и от символите на вътрешното обособяване и външното разграничение на различните общности, част от механизма на съществуването на човешките общества и на човечеството“²⁰. Винаги актуален, проблемът за границите свързва миналото и настоящето в капана на текущата политика. С риска да се попадне в него, но и с желание той да бъде преодолян, с тази студия се прави опит проблемът да бъде разширен с изследването на видимите и на невидимите граници на българското пространство през XV–XVII в. Такъв опит изисква проучването да обхваща измеренията и ограниченията както по хоризонталната, така и по вертикалната ос на пространствената скала. Предлаганата студия е ограничена само в първата от тези оси, която е първичният фактор в историческото изследване на корелацията *хора–пространство*.

ЕВРОПЕЙСКАТА ИНФОРМАЦИЯ

Като традиционна изворова база на този тип проучвания отдавна са се наложили сведенията на множество европейци, пътували през нашите земи през трите ранни столетия на османското владичество. Мнозина от тях са оставили в писма, дневници, пътеписи своите наблюдения, впечатления и коментари за живота на българите. На един немец от Бавария, участвувал в 1396 г. в кръстоносната армия на унгарския крал Сигизмунд, дължим единственото сведение за политически граници в края на съществуването на независимата българска държава. Това е Х. Шилтбергер, който започва своето описание за османците, Ориента и собствената си трудна съдба, представяйки една основна точка на българската гранична линия: „В лето господно 1394 г. крал Сигизмунд Унгарски праги за помощ в християнските земи, защото неверниците му причиняваха много вреди в Унгария. Много хора му се притекоха на помощ от всички земи. Той прие тези хора и потегли към Железни врата, които разделят България,

Унгария и Влашко и тръгна към един град Видин, който е столица на България.⁴²¹ Информацията е сигурна и категорично твърди, че в края на XIV в., което означава в края от историята на средновековната българска държава, последната точка на нейното политическо пространство на северозапад са Железни врата, стеснението на р. Дунав, в която се събират три държавни граници – на България, на Унгария и на Влашко. На същия автор дължим и относително точното определяне на последното политическо разделение на българското пространство. Според него то е затворено между Стара планина и р. Дунав, където са разположени трите Българи. На северозапад е Видинското царство, Търновска България „лежи срещу Влашко“, „а третата България лежи където Дунав се влива в Черно море и столицата ѝ се казва Калиакра“⁴²². Така Х. Шилтбергер, родил се като баварски благородник и прекарал голямата част от живота си като роб на османските владетели, чертае политическите граници на българското държавно пространство в края на средновековието. Те минават по Стара планина и по р. Дунав от нейната делта до теснината Железни врата. Ясно е, че за българите от късното средновековие голямата европейска река е политическа, държавна граница, както са политически, държавни формации трите Българи, за които той ни съобщава. След османското завоевание на Тракия тяхната южна политическа граница е Стара планина.

Три десетилетия по-късно в 1432 г. един друг европейец, смелият бургундски рицар Б. де ла Брокер представя съвсем различни граници на българското пространство, изхождайки от друга, вече недържавна и неполитическа гледна точка. Един голям абзац от неговото „Задморско пътешествие“ е показателен за промяна при определянето на българското пространство от европейските информатори: „На излизане от Филипопол [Пловдив] преминах по мост р. Марица и още почти цял ден яздих през равнината, докато стигнах до подножието на една планина. Преспях в едно село, разположено в планината до голяма гора. Тъй като преминаването през нея изглежда е било опасно, заради живеещите там разбойници и убийци, Турчинът наредил всеки, който би желал да се настани там, да бъде свободен. За това сега по тези места има две села, населени с българи, едното от които е разположено на границата между Македония и България“⁴²³. Б. де ла Брокер поставя Ихтиманска Средна гора като част от източната граница на българското пространство, тъй като вече бил пресякъл Македония, която според него е разположена на запад от завоя на р. Марица при Одрин. Оттам на изток пък била разположена Гърция. Центърът на Македония бил Филипопол (Пловдив), в който, както сам съобщава, „по-голямата част от жителите на града са българи, които изповядват гръцката вяра“⁴²⁴. Продължавайки пътя си по Вия Сингидунум той сочи и най-западната точка на българското пространство: „Стигнах до един град – Крушевац, който е на десет дни път от Одрин. Градът е разположен на една миля от р. Морава, която идва от Босна. Тази голяма река дели България от Рашка или Сърбия, две имена на една и съща страна“⁴²⁵. Трудно може да се каже какъв тип са границите, които съобщава френският рицар. Те очевидно не са политически, но не могат да се определят като етнически.

В края на това столетие, в 1499 г., отново един немец рицарят Ар. фон Харф, който напуска Вия Сингидумум, за да премине през планинските пътища на Шар планина и Осогово, съобщава, че след Кюстендил минал „една голяма река, наречена

Вардар. Там се стига до другата България, която изцяло е подчинена на турския султан“²⁶. Той не посочва конкретна разделителна точка в граничната линия на тази „друга България“, но отбелязва, че след Кюстендил и Прищина достигнал до Митровица, „град, който принадлежи към Сърбия, една голяма страна, цялата подчинена на турския султан“:

Поставили в центъра на нашите търсения границите на българското пространство през XV–XVII в. още в началото се оказваме пред една показателна ситуация. Информацията на европейците, пътували през Балканите в онази епоха, е, меко казано, странна и смущаваща. През XV столетие малцината, които имат възможността, смелостта и шанса да пресекат тази смутна и вече принадлежаща на османците територия, откриват различни Българи, при това като че ли отдалечени една от друга. За Б. де ла Брокер западната крайна точка на България е р. Морава при Крагуевац, а за Ар. фон Харф „другата България“ е по течението на р. Вардар. Ако поставим тези две информации върху картата, ще установим, че двете Българи са разделени от Косово поле. Очевидно е, че европейските информатори съобщават за част от българското пространство, онази част, през която минават. Извън нашата тема е да правим анализ на качеството и сигурността на тази информация, при това тя в една или друга степен е направена. Но проблемът за границите на българското пространство, в чието съвременно представяне сведенията на европейските информатори играят голяма роля, каквато впрочем играят и в представянето на границите на другите балкански страни, налага да се спрем на главните ѝ особености, за да определим доколко тя би могла да бъде сигурна и съответно полезна. Необходимо е да си припомним две обстоятелства.

Първото е, че те са хора от Ренесансова Европа, все още разделена на малки, враждуващи помежду си и добре охранявани кралства, херцогства, графства. На Балканите те не откриват знаци на юридическа видимост на границите по правилата на своя свят. Няма гранична стража и митници. Няма охрана. През XV в. Балканите фактически все още са военен фронт. За пространствата на страните и народите, през чиито земи преминават, те научават от съобщенията на тези, които ги придружават. След този век, когато балканското пространство изцяло е завладяно от османците, видимостта на вътрешните му граници изчезва напълно. И европейските пътешественици, както кой знае защо наричаме дипломатите, търговците, авантюристите, учениците и всички други, които преминават през него, търсят знаците, които биха дали видимост на невидещите се гранични линии. Откриват ги в костюмите и прическите на жените, които срещат или по доловена разлика в езиците, които чуват, но обикновено не разбират²⁷.

Второто е тяхната битност на пионери в един свят, който мислят, че „откриват“. В образователния и културния модел, а той е основата на техните знания, лежи Птолемеевата география. Те са истински заплениени от историята на гръцката и римската античност – вече позната и високо ценена. Тук, на Балканите, те се оказват в пространството, където в отминали времена са се водили славни битки, живеели са велики личности, случвали са се грандиозни събития. През XVI в. някои вече познават и историята на Византия, внесена в ренесансовата образованост от италианските ерудити. Познанията на тези хора са амалгама, към която е невъзможно да се приложат съвременните изисквания за точност. Но тя тласка мнозина от тях „да определят“ сцената

на известните им събития от античната история, „да уточняват“ места на прочути сражения и „да откриват“ столици на древни владетели. Познаването на Птолемеевата география, което за тях е основен белег за образование, ги тласка към локализиране на античните географски и политически понятия върху една силно променена реалност. На Балканите те търсят Илирия, Елада, Македония, Дакния, Мизия. Откриват Романия, България, Сърбия, Влахия. За да съвместят този видим, но непознат им свят, с познатата им, но изчезнала античност, те наслагват древното географско административно деление върху земите, които прекосяват, въпреки че последните имат други имена и в тях живеят други народи. Би могло да се каже, че европейците експонират античния свят или по-точно познанията за неговата география и история, върху съвременния им балкански свят²⁸. При смесването на двата реални, но отдалечени във времето свята те създават един друг, нереален трети свят. И тъй като това е епохата на началното и бързо развитие на картографията, грешките им, които са неизбежни и обясними, се пренасят върху картите, чиято информационна база са публикациите на същите тези пътешественици. Впрочем не са по-малко и грешките в описанията на другите части на Европа. В онези столетия европейците „откриват“ себе си и собствен си континент, за да положат основите на модерното знание, бавно преодолявайки античната география и представите, които тя е наложила. В балканските територии, които страстно ги привличат като сцена на античната история и същевременно принадлежат към затворения, враждебен и екзотичен свят на Османската империя, пионерската им задача е особена трудна, въпреки че те не осъзнават нейната трудност. Европейците се движат по няколко магистрали и не могат да получат представа нито за параметрите на това пространство, нито за неговите реални очертания. Имената на планини, реки, области, градове, народи и т. н. обикновено научават от своите придружители, често еничари, които изобщо нямат интереси в тази област. Но те внимателно ги записват и след това ги публикуват. И грешките се трупат. Македония се оказва по течението на р. Марица, вероятно защото някой е съобщил съхранения спомен за стара византийска тема с това име или просто защото гръцкото име на Пловдив – Филиппол, възприеман като столицата на Александър Велики или на неговия баща Филип, е достатъчно основание, за да се определи областта, чийто център е този град²⁹. За други от тях границата между Македония и България е планината Хемус, която по общоприетото тогава мнение, „под едно или друго име се простира от Адриатика до Черно море, които могат да се видят едновременно от най-високите средни части на тази планина“³⁰. Дори С. Герлах в 1578 г., след петгодишен престой в Османската империя, по време на който получава твърде добра представа за състоянието, а и за географията на Балканите, съобщава, че след Клокотница „от ляво започват твърде високи планини, които разделят Македония от една част от Тракия и България“³¹. Родопите се оказват третата видима, но невъзможна граница на античните и средновековните политически и географски реалности на Балканите. Някои от пътешествениците правят значително по-фрапантни грешки. Даже П. Белон, прочут учен и лекар, оставил една високо ценена книга за пътуването си в Османската империя в 1574 г. уверено съобщава: „София е гръцки град в Сърбия.“³² Други са смутени и разбират своето объркване. Най-ясно го изразява англичанинът Х. Блаунт, който пише, че „София е главният град според тукашното деление на България, но според друга география, той е разположен в Македония, близо до границата с Тесалия“³³.

Очевидно е, че освен всичко друго, за коректността на информацията играе роля образователното ниво, но и характерът на информатора. Самоуверените бъркат повече.

В хода на времето броят на хората, които пътуват и публикуват свои пътеписи става все по-голям. Знанията за Балканите се натрупват и организират. Монзина разбират разминаването между античните географски и политически понятия и тези от тогавашния балкански свят и се опитват да го преодолеят. Един от тях е Ф. Морисон, който пребивава в Ориента, както тогава наричат османските владения, близо три години. Завръщайки се в Лондон през 1597 г., той подготвя книга за своето дълго и интересно пътуване, която вижда бял свят в 1617 г. В нея е направен опит да се разграничат античните от османските провинции, разположени в едно и също пространство. На принципа „кое какво е“ или по-точно „какво е станало от античните провинции“ в Турция, той представя десет региона от Илирик до островите в Йонийско море. Според него „петата провинция на Турция е Македония, в древността наричана Мигдония или Ематея, чийто главен град е Тесалоника, простирано наричан днес Салоника, и към чиито жители Павел отправил своето послание... Долната част на Македония се нарича Тесалия или Емония, от сина на Емон (а както други казват на Язон) Тесал. Главният град е Фарсалос, чиито поля са известни с победата на Цезар над Помпей. Тракия има хубави градове. Тримонциум (в древността наричан Понерополис или Филипополис), Андрианополис, както и главният град Константинополис (в древността наричан Бизанциниум, сега Стамбол), разположен на Босфора в Тракия... Горна Мизия е разделена на три части: Рашка, Босна и Сърбия, а Долна Мизия също на три: България, Влахия и Молдовия. В България реката Дунав започва да се нарича Истър и тя се влива в Евксинското море с четири големи и три малки канала...“³⁴ Според съвременните критерии не може да се каже, че английският интелектуалец е достигнал до задоволително решение на задачата, която си е поставил, тъй като познанията за съвременните му Балкани са неточни. Объркването му е очевидно. Но той все пак поставя начало на разграничаването на античните и средновековните географски понятия.

В духа на епохата българският католически епископ Петър Богдан прави една много по-различна проекция на българското пространство върху античната карта. В добре известния доклад от 1640 г. той пише: „България сега се нарича всичко това, което преди се е наричало Горна Мизия и част от Долна Мизия, цяла Тракия и по-голямата част от Македония и цяла Моревина до Охрид и до границите с Албания.“³⁵ Информацията на католическите духовници ще бъде анализирана по-късно. Но тук трябва да се изтъкне, че П. Парчевич съчетава знанията по антична география и история на европейските интелектуалци от XVII в. с познаването на страната, в която е роден. Резултатът е по-коректното съвместяване на древното знание и състоянието на нещата в неговото време. За съжаление неговата информация, информация на човек знаещ, както тази на другите католически духовници, остава без последствия в европейския познавателен модел и отгук в политическите схеми. Може би защото тя силно противоречи на толкова многобройните грешки, които отдавна са получили публичност, което значи и обществено признание.

Този странен коктейл от неточности става изходната точка на политическите стратегии на държавници и дипломати в следващите столетия. Интересно е, че създа-

дената в Европа проекция на античността върху балканското пространство се връща на Изток. Показателен е фактът, че Сюлейман Великолепни, в желанието си да се впише в европейския политически модел, се титулува „цезар на Елада“, „император на Македония“, „цар на България“ и „крал на Сърбия“³⁶. В резултат на всичко това не като реалност, а като представи в научното знание, а чрез него в политиката, българското пространство е разделено на няколко части. Откриваме ги в прочутата карта на света на Г. Меркатор от 1559 г. Тя и неговият Атлас са най-популярните географски начертания в следващите два века. Те са основен справочник и в европейската политика. В картата на Г. Меркатор България се нарича територията между Дунав и Стара планина с един завой на югоизток, който обхваща и Софийско. Македония е обособена като отделна област, а равнината между Средна гора и Родопите се назовава с античното име Тракия³⁷. В някои по-нови карти османската провинция Румили се трансформира в Романия, за да се европеизира като Румелия. Така грешките на ренесансовите „откриватели“ на Балканите се превръщат в политическа действителност, чието инерционно действие може да се проследи до Берлинския конгрес в 1878 г.

Всички, които от XIX в. насам се занимават с публикации и анализи на информацията по историческа география на европейските пътешественици, отбелязват безчетните им грешки. Уточняват ги и ги коригират³⁸. Но те остават затворени в страниците на научните изследвания и не могат да повлияят на вече утвърдените, приети и така удобни представи.

Непълнотите и неточностите на информацията, съдържаща се в публикациите на десетките европейци от различни народности през XV–XVII в. не са основание тя да бъде пренебрегната по ред причини. Преди всичко, защото тя е базата, върху която по-късно се натрупват точни знания и представи за Балканите и балканските народи, вкл. за техните територии и за границите, които ги разделят. Както вече бе казано в модерните времена балканските политици по един или друг повод използват тази информация като доказателство за своите „исторически“ претенции върху определени региони.

Информацията на европейците от XV–XVII в. въпреки всичките си недостатъци далеч не е без значение при определяне границите на българското пространство в тази епоха. В многобройните пътеписи се откриват два начина за очертаване на българското пространство. Първият е фиксирането на отделни точки от гранична линия, през които те преминават по трасетата на своите пътища. Вия Сингидунум, главната сухопътна магистрала, свързваща европейския свят и османските владения, пресича граничните линии на българското пространство в посока запад–изток. По нея се движи голямата част от хора, пътуващи по суша към или от османската столица. И тези от тях, които публикуват своите пътни дневници, неизменно определят границата между българите и сърбите. Почти всички, преминавали по този път, се чувствуват задължени да я посочат, но я поставят на различни места. Според Х. Дерншвам³⁹, С. Герлах⁴⁰, Б. Курипешич⁴¹, О. Г. дьо Бузбек⁴², Я. Бецек⁴³ и др. границата между българи и сърби е река Нишава при гр. Ниш. За други това е р. Морава, която те преминават при Ягодина. Така съобщават К. Щепер⁴⁴, Р. Лубенау⁴⁵, Ад. Вернер⁴⁶. Някои поставят разделителна линия между българи и сърби при р. Тимок⁴⁷. Трите варианта се откриват в книги на автори с различна националност и живели в различно време. Без да се изключва възможността за заимствания, не могат да се установят преки влияния.

Поставянето на граничната точка на три места може да бъде обяснена с пряка информация на придружителите или на местните жители. Не може да не се отбележи, че на съвременната пътна карта на Европа разстоянието между Ниш и Ягодина е 82 км. Всички европейци представят като граница течението на река и определят една точка в нея, която се пресича от пътното им трасе. Съблазънта да се избере една от тях, за да се начертае гранична линия е голяма. Но трите гранични точки върху три реки, при това на значително разстояние една от друга, правят много по-приемливо друго предположение. Границата между двата славянски народа през XV–XVII в. не е линия, а гранична зона, заключена в междуречието на реките Тимок, Нишава и Морава. Очевидно тя е трайна и добре известна. Това не е политическа гранична линия, резултат от договор между две държави, а етническа граница, създавана без външен натиск. Етническото отграничение не се нуждае от демаркационна линия, а от междинна територия, която едновременно разделя и свързва двата народа. Информацията на европейците не дава основание да се твърди, че на изток от р. Нишава не живеят сърби или на запад от р. Морава няма български селища. Тя показва, че това междуречие разделя пространството на българско и сръбско.

Информацията на европейците определя още една отсечка от границите на българското пространство през XV–XVII в. Тя е от югоизточната им част и най-общо се фискира по долното течение на р. Марица. И тук линията на реката съвпада с границата. Почти всички автори определят левия ѝ бряг като български, а десния като гръцки. Но отново сочат две различни точки. Според С. Герлах⁴⁸ и Х. Дерншвам⁴⁹ на път от Цариград към Пловдив българските селища започват от Одрин. Б. Курипешич⁵⁰, Й. Киндсперг⁵¹ и др. твърдят, че точката на граничната линия, която дели българи и гърци, е градчето Мустафа паша кюпрю (Свиленград). Разстоянието между двата града по съвременния път е 30 км. И тук няма разделителна линия, а разделителна зона, в която постепенно се сменя етническата характеристика на населението, което я обитава. Българите постепенно намаляват, за да се увеличи броят на гърците. Още една точка от тази зона научаваме от Ж. Бонгарс, френски учен и дипломат, който в 1585 г. пътува по един не толкова популярен маршрут от Русе през Разград, наречен от него Красград, днешния Преслав (Ескистамбол), Русокастро и Карабунар (Грудово). Излизайки от Русе, той записва: „По селата се говори български.“ Стигайки до Факия, която нарича Фокарион, съобщава: „На 9 [юли] – Фокарион. Оттук започва Гърция. Къщите са малко по-добре построени и селата – по-населени...“⁵²

Луи Жедоен, наричан Турчинът, който преминава през нашите земи в 1623 г., представя тази граница именно като зона в едно почти художествено описание: „Оттам [от Пловдив] ние извървахме покрай р. Марица едно пространство от пет дни, най-често през обширни полета. Следвахме нейните брегове без отклонение. Това ми напомни нашата Лоара, която по ширина и по правото си течение немалко прилича на тази Марица. Квартирвахме из градчетата и селата Папазли, Каялъ, Шемише, Узомжоа, Харманли и Мустафа Кюпрю, където секна склавонският и илирийският език, говорим от Спалто [Сплит] насам.“⁵³

Значително по-неясно се очертават граничните зони на българското пространство в посоката север–юг. Чужденците, които влизат или излизат от българските територии през р. Дунав, обикновено посочват пристанищния град, през който премина-

ват. Никопол, Русе и Силистра са началната или крайната точка на тяхното пътуване. Изключенията са малко. Малцината, които пътуват от или към Яш, се задоволяват да посочат етническият характер на селищата, през които преминават, и в неясен ред споменават влашки, български, турски или татарски села. На юг от р. Дунав влашките села изчезват⁵⁴. В 1582 г. М. Грюневег, немец от Гданск, заедно с керван на арменски търговци пресича Дунав при Исакча, която той нарича със славянското ѝ име Облучица, наричана така по това време и от полските информатори. Крайната цел на пътуването му е Одрин. Четири дни са необходими на тежко натоварения керван, за да достигне до Разград по път, който керванджиите добре познават, преминавайки през татарски, български и турски села, но влашки вече не споменават⁵⁵. Би могло да се предположи, че граничната зона е около каналите на делтата.

Още по-неясна е информацията на чужденците в южна посока. Единственият конкретно описание на гранични точки на българското пространство дължим на Лоренцо Бернардо, венециански посланик при Високата порта, който пътува за османската столица през Албания. Достигайки до Струга при Охридското езеро, той съобщава, че това е първото селище в България. „В началото на Стружкото поле се минава през един мост [на р. Дрим, която той нарича Леш], който е на границата между България и Албания.“ По пътя от Енидже Вардар към Солун той сочи още една точка на същата гранична линия: „Минахме през дървен мост, дълъг 300 крачки, що води през р. Вардар, която по-горе тече през Скопие. Този мост е границата между България и Тесалия.“⁵⁶ Той пресича една твърде къса отсечка от българските земи, но съобщението му е наистина полезно, при това представено съвсем уверено, за разлика от други, които пътуват в същата област. Мнозина говорят за български села в околностите на Сяр или Кавала, без обаче да споменават за граници. Твърденията на други са силно смущаващи. Англичанинът Ед. Браун в 1669 г. пътува за Тесалия и след Скопие, на път за Качаник, както сам пише „отидохме толкова надалеч, че навлязохме в прочутата равнина на Косово, в България“⁵⁷. След това авторът демонстрира широки и относително точни познания за исторически събития, случили се на това прочуто поле и ни остава да се учудваме на съобщението му, според което, границата на българския югозапад е Косово, но извън нея остава долината на Вардар със Скопие. Арменецът Симеон Тбир Лехаци, тръгнал от Лвов, за да стигне до Цариград и оттам до Венеция, през второто десетилетие на XVII в. е оставил още по-интересна информация. Обладан от идеята да посети светите гробове на апостолите Петър и Павел, той поема към Рим. След Пазарджик напуска Диагоналния път и през Родопите и Осогово достига до Скопие. За да продължи до пристанището на Сплит, той преминава през Босна Сарай, където записва, „че жителите на страната са едри, високи, силни и мускулести юнаци. Те абсолютно не знаят турски и говорят само български. Казаха ни, че в Румелия освен градовете има 80 000 български села...“⁵⁸. Той повтаря това съобщение няколко пъти. Българският издател на пътеписа Аг. Орменджиян обяснява, че арменецът пътешественик бърка сръбскохърватския език и българския⁵⁹. Това е много вероятно, но все пак не може да се пропусне фактът, че през двудневния си престой в Босна Сарай С. Т. Лехаци гостува на четирима местни арменски търговци. И че през 1659 г. в обстойното си описание на Босна Сарай Евлия Челеби пише: „Народът говори босненски, турски, сръбски, латински, хърватски и български.“⁶⁰ Впрочем на информацията на Евлия Челеби ще се спрем на друго място. П. Рико, който оставя образцово за своето време съчинение

върху Османската държава и друго за Православната църква, значително разширява границите на българското пространство. При своето завръщане от Цариград той пише: „На 29 април 1665 г. тръгнах от Андрианопол към Белград и на 1 май пристигнах в едно село, наречено Семесдже [Клокотница], първото в което отседнах, населено с българи, които са християни... Този народ, наречен българи, населява цялата тази страна до границите с Унгария...“⁶¹ Очевидно на него му е трудно да направи разлика между двата славянски народа българи и сърби. Странно е, че същата грешка прави и един анонимен руснак по същото време оставил „Описание на Турската империя“. За него „след Андрианопол [Одрин] започват областите, населени с българи. Те са християни по вяра и славяни по език. По турски тук наричат тези хора серпи...“ Продължавайки да описва пътищата през балканските османски владения, той достига до Белград, за който съобщава: „...Жителите на града са турци, но има също много християни, а селищата наоколо от самия Андрианопол до Белград по-нагоре са само български.“⁶²

Посочвам тези куриозни сведения, не за да твърдя, че границата на българското пространство на югозапад достига до Адриатическо море или на запад до Унгария, а като доказателство за значителното смесване на хора от различни етнически общности, което силно затруднява чужденците в желанието им да определят народи и територии и да чертаят точните им граници. През следващия XVIII в. мнозина от европейците, вече целенасочено и в детайли, ще се опитват да обяснят това хаотично за техните представи смесване на различно по произход, език и вяра население. В Балканския югозапад те срещат големи групи българи, гърци и албанци, към които трябва да се прибавят и турци, превърнали се вече в местно население. Тази информация, както и на другите пътешественици не позволява да се определят даже вероятни ограничителни линии на българското пространство в посока юг–югозапад, но е едно от основанията да се постави въпросът за диаспорите на Балканите.

Анализът на сведенията на европейците, преминавали по един или друг повод през българските земи през XV–XVII в., показва тяхната сложна и противоречива същност като историческа информация за българското, а и изобщо за балканското пространство и неговите граници. Но данните, които предоставят, позволяват да се направят следните заключения:

- Европейските информатори представят границите на българското пространство чрез селища, реки или планини, които фиксират крайните точки на обширни зони, в които се променя етническата характеристика на населението.

- Тяхната информация маркира с най-голяма точност западната гранична зона, обхващаща междуречието на Морава, Тимок и Нишава, която отделя българи и сърби.

- Югоизточната гранична зона, между българи и гърци, обхваща междуречието на Марица и Тунджа.

- Най-вероятната гранична зона на българското пространство на североизток са териториите в делтата на р. Дунав, тъй като на юг от нея няма сведения за влашки села.

- В сведенията на европейците югозападната гранична зона остава неясна и само леко се пунктира на юг по долното течение на р. Вардар, близо до Солун и на югозапад от изворите на р. Дрим при Охридското езеро.

– Наред с данните за реални етнически граници на балканското пространство, европейските пътешественици от XV–XVII са източник на втора, фалшива информация или по-точно на дезинформация. В желанието си да експонират върху античната карта съвременния им балкански свят, те създават неговото въображаемо деление, което се оказва фактор с дълготрайно действие в следващите векове. От позициите на съвременната наука те не могат да бъдат обвинявани в преднамерена фалшификация. Подобно разминаване с реалността се открива във всички източници от подобен род по това време. Преминавайки за броени дни по трудните планински маршрути в един непознат им свят, те се опитват да внесат някакъв ред в него въз основа на това, което знаят или по-точно мислят, че знаят. Възможностите, духът и менталитетът на времето, в което живеят, обясняват грешките им. Тяхното натрупване и превръщането им в политически аргументи е прекрасен пример за инерционния фактор в политиката и съотв. в историята, който не бива да бъде пренебрегван.

ОСМАНСКАТА ИНФОРМАЦИЯ

Документите на османската администрация са втората голяма група извори, чрез която съвременната историография се опитва да очертае вътрешните граници на балканското пространство през XV–XVII в. Многобройните публикации на османски данъчни регистри след Втората световна война във всички балкански страни се възприемат и като аргументи за реалните или идеални граници на всяка една от тях. Тази общобалканска тенденция намира място и в българските исторически дирения. Хр. Гандев пръв се опитва да очертае българските етнически граници чрез анализа на селищните и личните имена в османските тахрир дефтери от XV и XVI в.⁶³ Той е последван от Ел. Грозданова, чийто основен извор са джизие регистри от XVII в.⁶⁴ и от Р. Ковачев⁶⁵, който отново се връща към описите на поземлените владения, за да маркира граничната линия, делила по това време българите от съседните им народи. Преди и паралелно с българските изследвания се появяват множество подобни публикации на специалисти от Белград, Скопие, Сараево⁶⁶. Резултатите от тях, наложени на картата на Балканите, в своята съвкупност представят полетата на „плаващите граници“ и са по-скоро аргументи за съвременното им състояние или за неизказани претенции.

Използването на османските данъчни регистри като база от данни за реконструкция на етническото деление на балканското пространство доказва своята ползотворност, но и възможности за различни манипулации. Това изисква предварително уточняване на спецификите на османската административна документация, за да се определят данните, които могат да се използват и да се установи, кои от тях имат необходимата степен на достоверност.

Преди всичко трябва да се припомни, че за османската администрация интересуваният ни проблем за етническите граници на балканското пространство не съществува. Нейната цел е да обедини обширните си територии в общ комплекс, организиран главно на географски принцип, без да може напълно да елиминира доосманското, политическо, административно и етническо наследство⁶⁷. При създаването и действието на нейната управленска система на Балканите и в Мала Азия етническите характеристики на населението не се използват или имат второстепенна роля. Главният

разделителен принцип на поданиците ѝ е конфесионалният, а не етническият. Правовърни – мюсюлмани и неверници – християни и евреи са основните определители на населението в нейния административен език. Етноними се използват изключително рядко, предимно при отбелязване на евреите, тъй като в този случай етносът се покрива с конфесията⁶⁸. Споменаването на имената на балканските народи сърби, българи, гърци в официалните документи е изключение. В регистрите етноними се срещат като названия на селища като например с. Сръбски Самоков или като определител на личност като Драгослав Сърбин от с. Бистрица в Откъс от муфассал дефтер за Софийско от края на XV в.⁶⁹ В общата информационна база етнонимите могат да бъдат свидетелство за дисперсия на отделните личности или на малки групи в чужда етническа среда.

Втората особеност е самата структура на османската административна организация на провинциите – тя е основата при регистрацията на населението и по нея се изготвят регистрите, които днес използваме като исторически извори. Независимо дали това са описи на поземлени владения (тахир дефтери) или на категории население (нюфус дефтери) те представят преброявания, правени в рамките на османското административно деление⁷⁰. Макар и развито на базата на доосманското балканското наследство, то значително се различава. Санджаците, които са най-оперативните военноексплоатативни териториални единици, се формират в хода на завоеванието и не във всички случаи съвпадат с държавните, административните и географските области на доосманските Балкани⁷¹. Техните подразделения, вилаетите и казите, са свързани с административното и фискално управление и очертаванията им също невинаги могат да се свържат с доосманското устройство. Преброяванията и регистрациите се правят по санджаци, вилаети и кази и регистрите показват главно административното деление на Балканите, направено от османската държава. Те покриват различните етнически пространства на балканските народи, без обаче да дават конкретна информация за границите, които ги разделят. В някои случаи самото име на административната единица съдържа информация за етническата характеристика на областта като например вилаета Вук, който е разположен върху владенията на Вук Бранкович⁷² или санджакът Арванид, обхващащ албанските територии⁷³. В някои случаи обаче те носят името на града, който е техен център, като санджаците Чирмен, Видин, Охрид и др. Нито в името им, нито в съдържанието им могат да се намерят сигурни податки за етнически граници на пространствата, които обхващат. Съвременните издания на регистри често „коригират“ тези „дефекти“ на османската документация чрез съвременните названия на региони или области. Така с акта на публикацията им самите описи се превръщат в историческо доказателство за съвременните граници, които се представят като изконна даденост или се аргументират с топонимите, които съдържат⁷⁴. Тази „методика“ се използва предимно за региони със славянско население, в които очертаването на етническите граници чрез информацията на османските регистри е изключително трудно или по-точно – невъзможно. Пример са множеството регистри от XV и XVI в. за Видинския санджак, публикувани от Д. Боянич⁷⁵. В тях няма и намек за каквато и да е друга освен административна граница между териториите и населението от деветте му нахии. Няма съществена разлика и в имената на селищата, които са твърде близки, а немалко и еднакви, с тези от регистрите на Никополския санджак на изток или на санджака Вук на запад. Поселищните названия могат да се

използват като доказателство за общославянската структура в топонимията на Балканите и не могат да се приемат като етнически или исторически разграничители. Същото е положението и при изписването на личните имена. Предадени в транскрипция, въпреки търсените отлики от съвременния именен фонд на българи и на сърби, в османските им варианти такива не се отбелязват. Досегашни опити в османските регистри от XV–XVII в. да се „откриват“ етнически граници в онези части на балканското пространство, в които населението е славянско, не са убедителни.

Османските регистри значително повишават своето информационно ниво при определяне на етническите граници на пространството в Балканския юг, владяно преди османците от гърци, българи и сърби и в което в края на XV в. вече живее многобройно мюсюлманско население. Няколко османски регистра от XV–XVI в., публикувани предимно в София и Скопие, предоставят значителна информация с лингвистичен характер, която дава сигурност на анализа и на направените въз основа на него изводи⁷⁶. В регистрите отчетливо се разграничават гръцки, български и турски имена на села и мезри. Топонимите и омонимите са различни, но при тяхното проектиране върху географската карта липсва последователен ред. По тази информация е невъзможно да се пунктира гранична линия. Точно обратно. От Сяр до Солун и от Охрид до Дедеагач (Александрополис) гръцките, славянските и турските топоними са силно смесени. Трябва да се припомни, че регистровата информация по принцип е непълна и в нея не могат да бъдат установени количествени пропорции, за да се доказват съотношения на различните етнически групи в общото пространство. При това чисто топонимичната информация би могла да бъде по-сигурно свидетелство за етническото минало на региона, отколкото за времето на регистрацията. Гръцки названия на села, в които живеят българи или турци, български названия на села, в които са записани гърци или турци, както и турски названия на села с българско или гръцко население, без да са практика, са много често срещани изключения. Един от многото примери се вижда в Регистър на тимари в Солунско, датиран от издателя в края на XV в., където в с. Айо Никола в Халкидика голямата част от главите на домакинствата имат определено славянски имена: Яко Стойко, Яни Милко, Милко Траю, Никола Борил, а регистрираните вдовици се казват Мара, Гюра, Тодорана и т.н.⁷⁷ В с. Граниче, близо до Бер (Верея), са записани Тома Боргони, Йорги Апостол, Йорги Варсама, Петро Йоргос, Яни Пападополу и т.н.⁷⁸ В множество селища регистраторът е фиксирал смесване на имена от българския и гръцки именен фонд не само в едно село, но и в едно семейство. В описа на с. Будур, с друго име Айо Парашкеве, Кукушко, са записани Стамат Дука, Стоян Стамат, Тодор Мерекия, Димо Павли, Яни Петко, Яни, зет на Драгош и вдовица Белуна, жена на Павли⁷⁹. В някои от селищата наред със славянските и гръцките са вписани албански и влашки имена: Димо, Агро-ниди, Павло Черкомна, Яни Вириниш, Яни Ловче, Гьони Андиавани, Никола Борго-ни и др., а вдовиците се казват Куна, Станира, Нила, Гювана, Скомнена, Мула, Мара, Еница и т.н.⁸⁰ Това силно смесване на населението очертава широка ивица от пространството, затворено между р. Деволт на Запад до устието на Марица на Изток. В нея се намират околностите на Охрид, Лерин (Флорина), Бер (Верея), Костур (Кастория), Кукуш (Киликис), Сяр (Серес), Драма, Гюмюрджина (Комотини), Дедеагач (Александрополис). Тя могла да се определи като гранична зона, в която живеят представители най-малко на четири балкански етноса.

Смесването на населението в тази гранична зона е твърде интензивно, за да може да се търсят маркерите, които използваме днес за определяне на пространственото разделение на балканското население по етнически принцип. Както вече се каза, османските регистри не предлагат погледа на имперската администрация към етническото разграничение на нейните владения, тъй като такъв въпрос за нея не съществува. Регистраторите безпристрастно записват имената на жителите в селищата, за да бъдат осигурени данъчните постъпления за тимариотите и не могат да бъдат подозирани във фалшификации. Тяхната информация показва, че ако не навсякъде в балканското пространство, то поне по континенталното крайбрежие на Бяло море и прилежащите му области през XV–XVII в. има зона, в която без граници живеят в съседство българи, гърци, албанци и др. По данните на османските регистри тук е невъзможно да се маркира видима разграничителна линия, за който и да било етнос.

Една дребна податка в османските регистри с много уговорки може да бъде използвана като указател за региони, в които българското население е мнозинство. Това е таксата „кокошка и погача“, понякога изписвана с арабско писмо, но с български думи⁸¹. Тя е включена в приходите на спахиите във всички български територии и липсва в сръбските, влашките и гръцките регистри. Интересен е фактът, че при унифицираната данъчна практика в зоните със смесено население на Балканския югозапад тя се открива подборно. Прави впечатление, че е събирана в онези от тях, в които се срещат предимно славянски имена или славянски модификации на православния именен фонд. За да изясним тази податка, трябва да се припомним няколко добре известни факта. Първият е задържането на натуралните събирания като единствена данъчна форма до началото на XI в., т.е. до края на Първото българско царство. Едва във времето, в което българските земи са включени във Византийската империя, данъчната система в тях се развива и разнообразява, но данъците в натура запазват мястото във фискалната политика и на Второто българско царство⁸². С налагането на властта си в българските земи османците адаптират към формиращата се тимарска система местните данъчни практики. Към приходите за тимариота се прибавя и традиционното събиране „кокошка и погача“, което вече се плаща не в натура, а в неговата парична равностойност. След XVI в. то изчезва от османската данъчна практика. Но е запазено до днес в българската традиционна култура. „Кокошка и погача“ е задължителният дар, който трябва да поднесе на Заговезни всяко семейство на своите кумове, за да поиска „прошка“⁸³. Институцията на кумовете, които в православното християнство са един вид гарант на личността и на семейството пред Бога и пред обществото, играе много важна роля в йерархизирането на малките социални групи. Кумството се предава в наследство, а браковете между членовете на семействата, свързани с него са забранени. Кумът е наставник и обществено признат ръководител на брачната двойка, а мястото му в нейния живот е санкционирано от църквата. Кумовете или по-точно кумът за младото семейство, а и за неговия род има статута на феодалния господар. Връзката „кум – кумец“ напомня връзката „сюзерен – васал“, пренесена и функционираща в селската среда. До днес тя се формулира по правилото: „Пред кум вода не се гази и на кум дума не се прекършва.“ Тя мотивира предположението, че таксата „кокошка и погача“, заимствувана от османската власт от средновековната данъчна система, задължава българските селяни да демонстрират пред тимариота своето уважение, което означава и своето подчинение. Ако приемем логиката на тези разсъж-

дения, то би могло да се предположи, че османските регистри чертаят южната гранична зона на българското пространство в долните течения на реките, които се вливат в Бяло море, от устието на Вардар до това на Марица.

Към османската информация за разпределението на балканското пространство и на българските етнически граници в него не могат да бъдат пропуснати „Пътеписите“ на двамата известни османски географи от XVII в. – Хаджи Калфа и Евлия Челеби. За разлика от документите на централната власт техните трудове съдържат много и конкретни сведения. Те не само не пренебрегват етнонимите, но и задължително ги използват, за да представят етническата характеристика на населението на селата и градовете, които описват. В съвременната литература не един път е аргументирано твърдението, че двамата османски географи не са ориентирани в етническата карта на Балканите и информацията им е напълно погрешна⁸⁴. Без да влизам в спор с тези твърдения, ще представя част от сведенията, които съдържат описанията на многочислените пътувания на Евлия Челеби. Избирам него, тъй като той оставя записи на свои лични пътешествия и фактически е очевидец на ситуацияите, за които разказва. Това означава, че информацията му е от първа ръка. Втората причина е, че този истински османли, принадлежащ по рождение към високите кръгове на столичната аристокрация и още по-убеден мюсюлманин, не е и подозирал, че империята на султаните ще изчезне от политическата карта, а описанията му могат да бъдат повод за спор за етническата карта между презираните от него неверници в бившите османски провинции. Той няма нито повод, нито желание да преиначава картината на жителския състав на населените места, през които минава и за които разказва. Известната му склонност към преувеличения и даже лъжи има конкретна цел. Те трябва да го представят като учен мюсюлманин и верен роб на султана, в името на когото е готов да рискува живота си. Той пише своите Пътеписи по определен и стриктно следван модел, чрез който доказва своята информираност, високите си интелектуални възможности и дълбоката си вяра в Аллах⁸⁵. Разказът му за всеки град започва с „историческа справка“ за неговото създаване и за превземането му от османците. В това „въведение“ Евлия демонстрира своята историческа осведоменост, която по правило е фалшива. Той с лекота съчинява „това, което е било“. Следва обаче точно описание за статута на града в османската административна система, неговите махали, джамиите, училищата, кервансарите, чаршията, другите градски забележителности. Тук неточностите са минимални. Той е точен в „това, което е“. Една от постоянните точки в неговия модел на описание е жителският състав на всеки град, представен чрез етническа характеристика на населението, броя на махалите, където живеят различните групи и езиците, които се говорят, като, разбира се, подчертава многократно обществените и житейските предимства на мюсюлманите. Много често той съобщава каква е раята в селата, през които минава неговият път. Представените тук сведения за българи в различни селища са взети от българското издание на неговия *пътепис*, с подбор, превод и коментар на Ст. Димитров и от сръбското му издание с превод, увод и коментар на Н. Шабанович. Те разказват за пътуванията на Евлия Челеби през Балканите в 1661, 1666, 1667, 1670 и 1691 г.

Ако нарушим хронологическия ред на пътуванията и тръгнем с прочутия османски пътешественик от Одрин към Солун ще открием, че в гр. Виза раята са юруци, българи и гърци⁸⁶. Близо до гр. Фере дервенджийското село Гюверджилик „е на български неверници и има 500 къщи“⁸⁷. В крепостта Боруй и в Орфано, на устието на

Струма, „раята говори сръбски и български“⁸⁸. В Авретихисар (Кукушко) „раята е българска, гръцка и сръбска“⁸⁹, а в Дойран живеят гръцки и български неверници⁹⁰. В Бори (Периторион) раята е само гръцка⁹¹. В планината Пънърдаг (Кушница) селата са с българска рая⁹². В Драма и нейните околности раята е българска и гръцка⁹³. Между Воден и Караферия в селата живеят гръцки неверници, но в самия град има 15 махали на гърци, българи и сърби и 2 на евреи⁹⁴. В с. Бане, на североизток от Елбасан, живеят гръцки и български неверници⁹⁵, както в Струга⁹⁶ и Охрид, където има 7 християнски махали, една от които е на латинци⁹⁷. След Охридското езеро в нахията Старова има 70 села и цялата рая и правоверните са българи⁹⁸. „Чисто българска“ е раята в Битоля и Струмица⁹⁹. В Белград раята е сръбска, „но се говори сръбски, босненски и български езици, защото са близо до българския и босненски вилаети“¹⁰⁰. Българска е раята в селата около Котор и Ужичка Пожега¹⁰¹. Така изредените сведения могат да оставят впечатление, че Евлия Челеби е „българофил“. Но то не би било вярно, тъй като той съобщава, че неверниците в Пловдив са гърци и българи¹⁰², че във Видин се говори босненски, сръбски, български и влашки език¹⁰³, че неверниците във Варна са гърци и българи, а по пътя Пловдив – Стара Загора се намира гръцкото село Карнофол¹⁰⁴. Подобни данни, макар и не с такива подробности се намират в географския труд на Мустафа бен Абдулах Хаджи Калфа. Той пише за българско население в Костур, Горица (Корча), Пресла, Битоля, Охрид и др.¹⁰⁵

По данните на османската информация общите очертания на границите на българското пространство през XV–XVII в. не могат да бъдат възстановени даже приблизително, но могат да бъдат направени следните достоверни заключения за някои техни отсечки:

- Обособяването на българското пространство се осъществява не с гранични линии, а посредством гранични зони със смесено население.

- На югозапад граничната зона на българи и гърци върви по долното течение на р. Марица до нейното устие. На юг тя продължава по крайбрежието на Бяло море без ясни очертания. Може би единствената предполагаема начална линия на тази гранична зона са южните склонове на Родопите. В тази зона смесването на различни етнически общности е изключително голямо, но гърците и българите превалят. На югозапад като гранична зона между българи и албанци се очертава територията между Преспанското и Охридското езеро до р. Деволт.

- Установява се значителна дисперсия на българско население зад граничните зони, особено силно изразена в западна посока. Многобройни, но малки по своята численост български анклавни живеят сред други етнически общности, в чуждо пространство. С оглед на нашата тема ние откриваме българските проявления на един общобалкански феномен, който подсказва, че в етническото разпределение на пространството в Европейския югоизток през тази епоха активен фактор са колкото границите, толкова и диаспорите.

БЪЛГАРСКАТА ИНФОРМАЦИЯ

За ранните столетия от османското владичество съвременната наука търси сведения за българското пространство и неговите граници в малкото документи на Православната църква, единствената обществено организираща институция, която обхваща с дейността си цялото население и във всички региони. Но църквата има своя

организация и собствени управленски традиции и разпределя пространството по други принципи, при които етническите граници са важен, но не единствен ограничител. Българската църква и нейната организация преживяват изключително тежки сътресения в епохата на завоюването. Търновската патриаршия изчезва и епархиите ѝ са включени в диоцеза на Вселенската цариградска патриаршия като архиепископия, а по-късно като митрополия. Нейният епископ се титулува „български“, но духовната му власт е ограничена само в малка част от българското пространство. В нея остават пет епархии – на Червен, Ловеч, Преслав, Стара Загора и Казанлък, които обхващат част от централните територии на Търновското царство. Черноморските селища, както и Пловдивско са поставени под пряката власт на Патриаршията¹⁰⁶.

Много по-обширни са териториите на другия български духовен и религиозен център – Охридската архиепископия. Тя преживява значително по-леко смутните години на завоюването, запазвайки своите позиции в териториите, които духовно ръководи и в общата система на Православната църква на Балканите. Тя продължава да е център на българското православие, отразено и в титулатурата на нейния глава, който се нарича „архиепископ български“ или „архиепископ на всички българи“¹⁰⁷. Представеният от Ив. Снегаров списък на епархиите на Охридската архиепископия и промените, които настъпват в него показва, че нейните владения са много по-широки от българското пространство. Според него източната ѝ граница започва на Изток от р. Струма, обхваща Разлог и върви на север до изворите на Места, минавайки близо до Рила. Тя обхваща цялото Софийско поле и се движи на север, пресичайки р. Искър, за да достигне р. Дунав при Лом. Оттук продължава по левия бряг на реката до Килийския ръкав, за да обхване Бесарабия и да достигне до Северна Буковина. Западната ѝ граница започва от Шар планина, за да премине зад Куманово до горното течение на р. Пшиня и да достигне до гр. Враня. Тя завива на северозапад, обхващайки териториите на бившето деспотство на Вук Бранкович до Ниш и Пирот. Оттук преминава на север от Дунав, за да се съедини с източната граница при Буковина. На юг границата на Охридската архиепископия върви по Бяло море като обхваща Кавала и Атон, за да достигне до устието на р. Места. В нейния диоцез влизат Костурската, Илирийската, Пелагонийската, Скопската, Малешевската, Струмишката, Мъгленската, Гребевската, Дебърската, Деволтската, Сланишката, Софийската, Видинската, Влашката, Молдавската, Новобърденската, Рашката, Ипекската и Зетската епархия¹⁰⁸. Обширни са владенията на Охридската архиепископия от XV до средата на XVI в., но не покриват цялото българско пространство. Възстановяването на Ипекската патриаршия в 1557 г. откъсва от нея значителна част от западните ѝ епархии, между които и няколко, населени с българи. Още първите сръбски патриарси започват да се титулуват „архиепископ печки и патриарх на всички българи и сърби“¹⁰⁹. Многобройните промени в диоцезите на отделните духовни центрове, а и в самите епархии и малкото запазени документи на българските църковни институции дават само обща картина на българското пространство. Все пак самият факт на използването на етнонима българи като най-представителен елемент в титулатурата на Търновския и Охридския архиепископ показва една от основните линии, които свързват българското пространство от времето на независимата българска държавност – от р. Дунав до Охридското езеро. Тази линия направо е конкретизирана в доклада на Пиетро Мазарекио, папски визитатор в България през 1623–1624 г. Албанец по произход, той е ориентиран в разпределение-

то на балканското пространство и след своите обиколки в България пише до Конгрегацията за пропаганда на вярата в Рим: „Отначало за България. Тя е твърде голяма провинция и започва от р. Морава, близо до Ниш, град, който поради руините, които сега се виждат, и поради разположението му показва, че е бил твърде великолепен, но сега е обитаван предимно от турци и българи... Оттам, където започва България, до Пловдив има 7 дни път. На ширина трябва да се започне от р. Дунав до р. Вардар, наричан от древните Аксиум...“¹⁰ В това съобщение границите на българското пространство не са прецизни, но са очертани без колебание в техния широк обхват.

Петър Богдан вече не описва, а доказва границите на българското пространство. С това той започва първата глава на своята „История на България“. В достигналия до нас кратък текст той поставя нейното начало при изворите на р. Морава и след сбит исторически разказ, аргументирайки се със сведенията на византийските хронисти Петър Дякон, Зонара и Кедрин заключава: „И така по този начин в Европа българите завладели Тракия и съседните провинции, и като преминали Истъра, цялото пространство на тази земя нарекли България, където му е поверена столица Сердика, а Кипровец – любезната ми родина...“¹¹

Написаните в същия стил „Бележки за град Охрид“, чийто автор вероятно пак е П. Богдан, в полемичен тон доказват, че Охрид е български град, чиято православна архиепископия няма нищо общо със Сръбската патриаршия в Печ¹².

Първите католически духовници в българските земи през XVII в. по произход са балканци, а втората генерация вече са българи. Разделяйки своята любов и вяроност между Светата църква и своя народ, те се стремят да го представят пред света, който не го познава, и да защитят неговите интереси. Именно затова във всички възможни случаи те поставят въпроса за границите на българското пространство, посочвайки като добре познати определители: р. Дунав, Охридското езеро, р. Вардар. Тонът им е дискуссионен, а доказателствата си намират в трудовете на византийските автори така, както изискват правилата на тяхната епоха.

При изследването на българското пространство и неговите граници в столетията на османското владичество примамлив източник на информация са творбите на българския фолклор. Народните песни, препредавани от поколение на поколение, са единственият извор, който може да покаже как българите от онази епоха са възприемали своето пространство и как са го отграничавали от това на своите съседи¹³. Използуването им обаче крие голяма доза риск. Проблемът е, че познатите ни творби са твърде късни. Като се изключат две български народни песни, записани през XVII в.¹⁴, всички останали познаваме по записи, правени най-ранно в средата на XIX в. Сто и петдесет години са твърде дълга отсечка от времето, за да се доверим без колебание на информацията в познатите ни народни песни. И въпреки това, тя не бива да бъде пренебрегната не само по емоционални причини. Народните песни съдържат конкретни исторически напластявания за герои, за събития, за отношения. При всички възможни деформации на отдавна отминалата действителност именно в тях прозира канавата, върху която следващите генерации градят своите представи за другите и за себе си. Включително и за своето пространство. Въпреки всички рискове, които крие опитът да се използва късно записаният фолклор не като илюстрация, а като исторически извор, не може да не се потърсят в него и чрез него границите на българското пространство така, както са ги определяли живеещите в онези

времена българи. За да се ограничи риска, информацията се търси само в „Български народни песни, събрани от братя Миладиновци Димитрия и Константина и издадени от Константина“¹¹⁵, великолепния сборник, чието публикуване в Загреб през 1861 г. превръща събирането на народни песни в една от основните родолюбиви дейности на българската възрожденска интелигенция. Той е първият сборник на български народни песни, събрани от българи. Това в известна степен увеличава доверието и сигурността както в подбора, така и в записите на песните. По това време българските граници са проблем, вълнуващ мнозина, но той все още не е достигнал онази обществена значимост, която го превръща в център на живота на народа и на държавата, какъвто става след решенията на Берлинския конгрес.

Записваните в Струга, Кукуш, Панагюрище, Охрид, Битоля, София, Велес 660 песни съдържат общо 39 указания за границите на българското пространство. От тях 18 се отнасят до Черно и Бяло море като крайни или гранични линии на пространството¹¹⁶. Черно море е крайт на света, където сирота Яна ще намери мраморната плоча, която с упорство, вяра и Божя помощ ще се превърне в мъжко дете¹¹⁷. В песен от Македония „край Църното море повели се господ риба да запее, риба да запее, камен да засвири“, за да падне майчината клетва и Яна да добие дете¹¹⁸. Далечното море е мястото на чудесата, границата на световите. „Да преплува преку църно море, да излезит на край на краище, тамо има златна яболшница, да си скинит три златни яболки“ е условието на Ружица девойка, за да даде любовта си на един от 30 юнаци, които я очакват¹¹⁹. Зад Черното море е само крайт на края. За нас е важно, че това е максимално отдалеченото, но свое пространство. Именно като своя граница то е и преграда, в която Бог извършва чудесата. Когато царят Мурат–бег, „разлютен“ и с „многу аскер“ тръгва срещу Света гора „и ми поиде среде църно море, ми замръзна оно църно море“¹²⁰.

Бялото море, по-близо и по-познато не е крайт, в който стават чудесата, но също е граница. „Преку бело море“ е „венетичка земя“, чуждият свят¹²¹. „Преку“ него бягат цар и царица, за да се спасят от турци и татари¹²². От границата идва опасността и през „белото море“ се явява в „Солуна града“ Черният арапин, за да грабне жената на „Марка Кралевике“¹²³.

„Колку иматъ от море до Дунавъ, седемдесетъ и седем градови“ е стих, който ясно показва, че морето е възприемано като граница, която затваря българското пространство¹²⁴. Показва и другата граница – р. Дунав. Още в десет песни голямата река е представена като граница, но не между светове, а между държави. През нея трябва да се мине, за да се стигне до „Влашко и Богданско“, през нея минават „татари“, „турци еничари“ или Чер.Арапин и водят „три синджира роби“ или „робинка, млада влахинка“. Гурбетчините отиват или се завръщат от „тая пуста чужбина“ през „тихия“, „белия“, „буйния“ Дунав¹²⁵. Когато на връх Пирина тревожно се вият орли, сянката им достига до р. Дунав, за да предвещае опасността, която грози цялата българска земя¹²⁶.

В народните песни големите водни басейни са представени, което означава и възприемани, като естествени гранични линии на българското пространство. Те го отделят от един непознат, не свой свят, който няма конкретни характеристики, освен това, че е чужд и за певците, и за техните слушатели. Маркиране на границите чрез морета и реки е универсалия. Непроменливи в живота на стотици човешки генерации те са най-трайният, вечният указател за принадлежността на едно пространство на

един народ и на един народ към това пространство. За нас е важно не само общото, но и конкретното съдържание на тази информация. Според нея пространството на българите се ограничава от р. Дунав, Черно и Бяло море. Към тях народните песни прибавят още един маркер – р. Вардар. Тя се споменава в общо 11 песни, предимно от Македония¹²⁷. За разлика от двете морета и р. Дунав тя няма ясно изразена функция на граница, на преходна линия, преминаването, през която въвежда или извежда в един друг свят. В тях р. Вардар по-скоро е трудно препятствие, което героят трябва да премине, за да напусне или да се върне в дома си. Тя дели свое пространство, без да бъде негов краен отграничител.

Както вече бе казано, българската информация за българското пространство през XV–XVII има значение главно като себепредстава. Тя разкрива вътрешно отношение към параметрите на своя свят. Но източниците, в които се открива, са малобройни, а някои от тях и не съвсем сигурни. Въпреки това техният анализ дава възможност за няколко важни заключения:

- Българите категорично определят границите на своето пространство между Дунав – на север, Черно море – на изток и Бяло море – на юг.

- В българските извори няма ясно посочена западна граница на собственото им пространство, като се изключи една-единствена гранична точка, за която говори П. Богдан – изворот на Морава.

- В българската информация липсват конкретни гранични точки. Границите се представят като линии, а природните маркери, с които съвпадат, се възприемат като естествени и вечни, така както с вечно затвореното от тях пространство за самите българи. Този феномен, който вероятно също е общобалкански, е изключително важен. Под властта на Османската империя, което означава без собствено политическо пространство, българите се чувстват владетели на земята, която са наследили от своите предци, за да я предадат на своите потомци. В този смисъл границите са ключът за действието на корелацията *хора–пространство*. След османското завоевание и изчезването на българската държава в края на XIV в. българите продължават да живеят в териториите, които от векове за тях са изконни земи и им принадлежат колкото в резултат на едно ранно завоевание, толкова и в резултат на едно продължително и трайно овладяване чрез производителни, политически и културни механизми. Те се раждат, живеят и умират в свят, който е техен, защото е създаван от тях и който ги е създавал като българи. Дейността на десетки поколения очертава неговата рамка, за да го отдели от пространството на другите хора и народи.

Информацията на различни по произход и време извори убеждава, че през XV–XVII в. трайни маркери обозначават границите на българското пространство. Те не са прави линии, установени в резултат на войни и мирни преговори, а гранични зони, определяни от географски обекти – планини и водни басейни, неизмеримо по-трайни от живота на хората. Динамично променливите политически граници от времето на същинското балканско средновековие губят своите конкретни очертания и до голяма степен своето значение. Единствено р. Дунав остава и се възприема като реално действаща държавна граница, която разделя Османската империя и княжествата Влашко и Молдова и едновременно с това е транс отграничител на българското пространство.

Османското административно деление не оказва влияние на границите в балканското пространство. Те са съществена част от доосманското наследство, което предопределя основни и трайни насоки в живота на местното население. В своята административна система османците не изолират отделните балкански народи в самостоятелните „чисто“ български санджаци като Никополския или Кюстендилския, части от българско пространство са организирани и в такива, в които ги обединяват с части от небългарско пространство. Примерът е санджакът Чирмен, но също така санджакът Паша, включващ Беломорска Тракия, части от Родопите и Македония, където живеят българи, но и гърци, или санджакът Охрид, в който са обединени български, но и албански земи. Нито първоначалното административно разпределение на балканското пространство от завоевателите, нито последващите многобройни неговии промени се отразяват на границите на пространството, което българите възприемат като свое. Анализът на европейските, османските и българските извори, както и частичните изводи, към които той води категорично показват, че неговите граници не са единствена линия, която затваря земите на българите и зад която живеят небългарите. Напротив. Сумарната информация на анализирания извори очертава

СИСТЕМА ОТ ГРАНИЧНИ ЛИНИИ

концентрично вписани една в друга, имащи различен географски обхват и етническа характеристика на населението, което ги обитава. Изворите ясно определят една широка рамка като краен предел на българското пространство през XV–XVII в. Нейната северна страна е разположена по десния бряг на р. Дунав от устието на р. Тимок на запад до делтата ѝ при вливането в Черно море на изток. Източната ѝ страна върви по неговото крайбрежие до южните склонове на Странджа планина. Една бледо очертана линия от български селища пресича р. Тунджа и се спуска на юг по поречието на р. Марица до нейното вливане в Бяло море. Различните по произход извори подсказват, че устието на тази река е вероятната крайна югоизточна точка на българското пространство и началото на южната отсечка на неговия най-широк обхват. Тя продължава по Беломорското крайбрежие на Тракия и след устието на р. Вардар плавно се вдига на запад към изворите на р. Деволт, по чието средно течение се намира югозападната ѝ крайна точка. През възвишенията на Горен Дебър тази линия преминава по Шар планина и през своята засега най-неясна отсечка достига поречието на р. Морава. Продължавайки към р. Дунав, тя се свързва с крайната си северозападна точка при устието на голямата река.

Очертаната широка рамка няма функциите на политическа или на етническа граница. Тя е невидимата линия, отграничаваща онази част от балканското пространство, която за българите е своя земя. Бихме могли да я определим като крайна граница на териториите, които са тяхна Родина и отвъд които започва Чужбина. Извън тази невидима, но добре позната граница също живеят българи. Евлия Челеби ги намира до Босна Сарай, османски извори документират тяхното присъствие в Тесалия, различни по произход документи съобщават за български анклавни във Влашко и Трансилвания след погромите на българските въстания през XVII в. До днес техните последници говорят български език и имат запазено народностно чувство, както и бъл-

гарите, които и продължават да живеят по албанските склонове на Пинд. Изселванията са постоянно явление във вековете на османското владичество. И не само в тях. Но селищата на тези компактни или по-малко компактни групи българи са извън границите на българското пространство.

Широката рамка на българското пространство е пресечена от широките рамки на пространствата на другите балкански народи. Граничните им линии сложно се преплитат, формирайки пояси от общи пространства. В тях съвместно живеят различни етнически общности и всяка една от тях ги възприема като своя Родина. Това преплитане на крайните отграничителни пунктири на пространството е факторът, който ще създаде „плаващите граници на Балканите“ през XX в., когато политическият модел „един народ – една държава“ драстично разрушава местното историческо наследство. Върху многото и широки пространствени пояси, обримчени в тези крайни рамки, поне два народа, а някъде и повече, имат основанията и убедеността, че им принадлежат, че вече са на един народ.

Вторичните гранични пояси се намират в тези общи пространства и пунктират етническите граници между различните балкански народи. Както показват анализирания извори и тук очакваните линии са заменени от гранични зони. В някои техни части те могат да бъдат определени категорично. Между българи и сърби такава зона е поречието на реките Тимок, Нишава и Морава. В делтата на р. Дунав минава етническата граница между българите и днешните румънци. Обширна е зоната, която българите споделят с гърците. Тя минава през равнината по долното течение на р. Марица и Беломорска Тракия, за да обхване земите между реките Места и Деволт. Тук даже по-точно би било да се говори не за етническа граница, а за общо пространство, на българи и гърци с албанци, власи, сърби. Към тази етническа пъстрота, създавана векове, се прибавят къде повече, къде по-малко османците, новите завоеватели, които изглеждат етнически единни само на непознаващите ги европейци. В тези зони българите са част от населението, но традиционно утвърдени и признати техни обитатели. Това са земи, които те са овладели и им принадлежат, но споделят с другите, със съседите, а от тях се отграничават и те също ги отграничават като етническа общност, неразривна част от голямата българска народност. Някои от тях живеят в земи, които са принадлежали на средновековната българска държава и инерцията от действието на нейните политически и културни потенциали осигуряват трайността на българския културен модел. Може би някои са потърсили в тези земи дом и спасение в хода на османското завоевание, защото са ги възприемали като част от българското пространство. Трети вероятно се преселват във времената, когато те вече са част от Османската империя и когато насилие, данъчна преса или епидемии принуждават групи хора да търсят нов дом с убедеността, че отиват при свои, сред компактно българско население. В тази зона българите следват своите норми на морал, бит и обичаи, своя модел на живот. Независимо от времето, в което започват да живеят в нея, те не се откъсват от своя народ и живеят в своята земя.

Обстоятелството, че етническите граници на Балканите не са линии, а широки пространствени зони, показва че и те не могат да бъдат съединени с плътно затваряща се крива. Както в целия средновековен свят, етническите граници са разлати и твърде различни от съвременната представа за граници като отчетливо очертани линии. Единственото правило в подреждането на мозайката от етнически общности е нама-

ляването на нейната пъстрота към регионите, в които една от тях става компактно мнозинство от населението.

Сгъстяването на българските селища постепенно пунктира една трета гранична линия, която отграничава самостоятелното етническо пространство на българите и вече принадлежи само на българите. То е собствено и несподеляно с други групи и народи. Българите са огромното мнозинство от населението и в него представителите на съседните етнически общности вече са чужденци. Изворите от XV–XVII в. показват само някои точки от тази най-тесна граница на българското пространство. Нейните маркери са гр. Ниш на запад, Силистра на североизток, Свиленград на югоизток, южните склонове на Родопите, течението на р. Струмица на югозапад. В условията на османското владичество те нямат функцията на център, но в затвореното от тях пространство е Рилският манастир, най-голямото религиозно и духовно средище на българите. В тях се намира София, която чужденците определят като българска столица, каквато дотогава никога не е била и чиито околности българите от XVI в. превръщат в „Мала Света гора“. Тук е Търново, последната столица на българската държава, където се организират и избухват две от общо петте антиосмански въстания в тази епоха. Усещането за средищност на това най-българско пространство силно се чувства във фолклорната информация. Стара планина, която го пресича, се споменава 58 пъти в 660-те песни, записани от братя Миладинови¹²⁸.

И трите линии на граничната система, която обособява българското пространство през XV–XVII в. са различни от неговите държавни граници във всички периоди на историята ни. Те отразяват времева конюнктура и са бързо променливи за разлика от много по-трайните и по-бавно подвижни етнически граници, утвърждавани в дългата протяжност на времето. Това е общо правило, в което българският и изобщо балканският вариант не правят изключение. Но това не означава, че не са взаимно зависими. Много често политическите граници, несъобразени с етническите, са мимолетни. В много случаи последните се променят при дълготрайното действие на първите. Ако в политика, а и в науката на нашето столетие съвършеният модел е пълното покриване на двата вида граници, то погледът навътре в миналото на Балканите открива мъчителна еволюция в неговата реализация. Анализът на европейската информация за българското пространство през XV–XVII в. показва как една дълга поредица от неволни и непреднамерени грешки създава фалшива етническа карта на балканското пространство, която постепенно се превръща в политическа реалност. Нейните първи резултати откриваме в мирния договор между Османската империя и Австро-Унгария, подписан на 21 юли 1718 г. След края на XV в. той бележи първото политическо разделение на балканското пространство, което „ще служи за граница на двете империи“ – Хабсбургската и Османската. Член 2 детайлно чертае тази политическа гранична линия: „Около десет часа от издигането на р. Дунав в частта му при устието на Тимок, границата между двете империи ще се установи по такъв начин, че областта на Ипек баня ще остане в Османската империя, а този на Ресова [района на Манасия на р. Ресавя] в Римската империя. Оттук демаркационната линия ще пресече планините и ще премине между Парачин и Ражани. Парачин ще принадлежи на императора, а Расна [Ражани] на султана... Реката Тимок остава обща за двете империи.“¹²⁹ Линията, разделяща двете империи в договора от Пожаревац прави първия пункт на разминаването между етническите и политическите граници на Балканите, за да заложи

в бъдещето безкрайния низ от противоречия. Защото той превръща зоната на общите етнически граници между българи и сърби в част от самостоятелното сръбско пространство. Нека припомним, че според Х. Шилтбергер, в годината 1396, когато загива Видинското царство, северозападната политическа граница на България има своята крайна точка при Железни врата. След XV в. тук е общата зона, в която се намират етническите граници между българи и сърби. От началото на XVIII в. тя вече е само сръбска.

Проблемът за границите на българското пространство в ранните столетия на османското владичество е само звено от верига въпроси, в която са обвързани неясни, а може би и неизясними политически, етнически и демографски процеси, протичащи на Балканите в течение на столетия. Засега те се интерпретират в отделните балкански историографии с оглед на съвременната ситуация и на съвременните им интереси. Но именно съвременната ситуация изисква те да бъдат осветлени комплексно и максимално дистанцирано от „нуждите на момента“. Тя показва, че всякакви стратегии, които „преодоляват“ историческото наследство, без да се съобразяват с него, пораждаат трудно решими конфликти. Границите са основен проблем от това наследство. Едновременно дълготрайни и динамични, те трудно се поддават на изследване. „Пречи“ неясната, а често и неточна информация. „Пречи“ вечното движение на хората в хода на времето, измененията в идеите и културните модели, зависещи от различни фактори като промяна на духовните центрове или на търговските пътища, политическата конюнктура, т.е. всичко това, което наричаме *история*. Но тяхното непознаване ограничава изучаването и разбирането на самата *история*, която се прави от хората върху пространството, затворено в различни граници.

Експонирана върху географската карта на Европа системата от гранични зони разполага българското пространство между 21-ия и 28-ия източен меридиан и между 41-ия и 44-ия северен паралел. То обхваща значителен дял от най-югоизточния ѝ полуостров, който в модерните времена носи името на една от българските планини – Балканите. Съвременната наука все по-настойчиво твърди, че екологичните дадености са един от определящите фактори в корелацията *пространство–хора*, което означава, че историята изобщо, както и тази в условията на османското владичество, остава най-малко непълна, ако ги пренебрегнем. Границите на българското пространство позволяват да бъдат определени неговите най-общии характеристики. Те се поддават твърде бавно или изобщо не се поддават на антропогенни изменения, с което запазват постоянна функция в историческата съдба на българите. Най-общата геофизическа характеристика на българското пространство го квалифицира като множество от взаимосвързани планински комплекси. В северната му част в посока изток–запад се издигат разклонените вериги на Стара планина и Средна гора, а в южната – високият Рило-Родопски масив се свързва в комплекс с няколко по-ниски планински възли – Люлин, Витоша и Плана на юг и Руен, Беласица, Осогово до Шар планина на запад, след които следват високите планини на Черна гора и Албания. Но това пространство в своята северна част включва и широките равнини на Дунавското крайбрежие и Добруджа, както и големи дялове на Тракийската низина на югоизток и юг. Планинските комплекси са разсечени и разграничени от верига от големи и малки котловинни полета по теченията на многобройни реки.

Съвременната география определя българското пространство като преходно, с

динамични промени във физико-географската структура и геоморфологичните, хидроложките и климатичните условия. Речната мрежа, която свързва планинските и равнинните части, се характеризира с поливариантност на отделните речни басейни, обусловена както от плътността на водните им ресурси, така и от особеностите на терените, през които преминават. Реките, извиращи от планините и вливащите се в Бяло и Черно море, двата големи водни басейна, които го заобикалят, имат сложна водоносна мрежа, а извън нея остават само отделни части в ниските равнини. Марица, Места, Струма, Искър, Огоста, Цибър, Тимок, Вардар, Дрин и десетките им притоци в условията на неиндустриалния свят са първостепенният фактор за плътното заселване и обживяване на българското пространство.

Климатът, определян също като преходен, в посока юг–север преминава от средиземноморски до умереноконтинентален, като във високите части над 1000 м надморска височина е типично планински. Средните годишни температури се движат от 20 °C до 10 °C. Големи са амплитудите в слънчевата радиацията и в януарския температурен минимум.

Разнообразието на релефа се съчетава с разнообразие на почвите като се започне със смолниците в Тракийската равнина и льосовите в западната част на Дунавската равнина и се премине през кафявите и сиви горски почви на котловинните полета и ливадно-горските в планините. Влажността, която е следващата важна характеристика на пространството, не може да се представи със своите съвременни показатели поради антропогенните изменения, настъпили след изследваните от нас времена и нейната естествена цикличност. Изследванията върху флората на българското пространство показват, че индексът на сухост има широка амплитуда като в равнините е чувствително по-висок в сравнение с планините¹³⁰.

В географски план българското пространство е комплекс, който свързва края на източноевропейската степ с най-източния дял на Средиземноморското крайбрежие чрез верига от планини и речни котловини. Закономерният резултат е изключителното разнообразие на неговите екологични характеристики. Може би по-точно е те да бъдат определени като различни екологични пояси, свързани в единен и взаимосвързан комплекс. Неговата основна особеност е ясно изразената „разнородност на ландшафта“, по изразу на Л. Н. Гумильов, която, пак според него, е главният фактор за „формиране и саморазвитие на етническа общност“¹³¹. Втората особеност, че тази разнородност съчетава екопоказатели от средиземноморски и континентален тип, което пък според Им. Уорелстейн максимално благоприятствува взаимодействието на хората и природата, отразяващо се в състоянието на икономиката в доиндустриалните времена от историята на човечеството¹³². Как и доколко тези твърдения имат потвърждение в действието и проявлението на корелацията *хора–пространство* в историята на българите през XV–XVII в. е обект на друго изследване.

- ¹ L e d r u t, R. L'homme et l'espace, Histoire des moeurs, I, Les coordonnées de l'homme et la culture materielle, Encyclopedie de la Pleiade. Paris, 1991, p. 59.
- ² Пак там, 67–72.
- ³ И р е ч е к, К. История на българите с поправки и добавки от самия автор. С., 1978, с. 35.
- ⁴ A b l e r, J. S. Spatial Organisation: the Geographer's View of the History. London, 1971, 350–385.
- ⁵ Г у м и л е в, Л. Н. Этногенез и биосфера земли. Л., 146–207.
- ⁶ Б р о д е л, Ф. Время мира. Матеральная цивилизация, экономика и капитализм XV–XVII вв. Т. 3. М., 1992, 13–85.
- ⁷ B u r g u i e r e, A. L'anthropologie historique, La nouvelle histoire. Paris, 1978, 37–61.
- ⁸ Г е о р г и е в а, Ц. Светът на българите през ранните столетия на османското владичество. С., 1993, 5–12.
- ⁹ Ц в е т к о в а, Б. Към икономическата история на градовете в българските земи. – Изв. Инст. история, 14–15, 1966, 234–262. Населъа и демографске промене у Трновској области от XV до XVIII века. – Историјски часопис, Београд, 55–92.
- ¹⁰ С т о й к о в, Р. Селищни имена в западната половина на България през XVI в., – Сб. Езиковедски и етнографски изследвания в памет на Ст. Романски. С., 1960, 429–456.
- ¹¹ Й о н о в, М. Европа отново открива българите. Българите и българските земи през погледа на чужди пътешници, XV–XVIII в. С., 1980, с. 380.
- ¹² В ж. Б е р о в, Л. Движение на цените на Балканите през XVI–XIX в. и европейската революция на цените. С., 1976 и там посочената литература.
- ¹³ К а м е н о в, Е. Географското положение и природните дадености на България, отразени в стопанското ѝ развитие. – Год. СУ. I, 1943/1944, 1–135.
- ¹⁴ В ж. Другите балкански войни. Изследване на Фондация „Карнеги“ от 1913 година в историческа перспектива с нов увод и размисъл върху съвременния конфликт на Д. Ф. Кенан. Фондация „Карнеги“, Фондация „Свободна и демократична България“. С., 1995 и там посочената литература.
- ¹⁵ K o l e d a r o v, P. West Black Sea coast in the late Middle Ages, 14–15 th Centry A. D. – Etudes balcaniques, 6, 1973, 47–54.
- ¹⁶ Г а н е в, Х. Българската народност през XV век. Демографско и етнографско изследване. С., 1972.
- ¹⁷ Г р о з д а н о в а, Е. Българската народност през XVII в. Демографско изследване. С., 1988.
- ¹⁸ К о в а ч е в, Р. Населението по българските земи през втората половина на XV в. Административно-поселнищо устройство, демографски и етнорелигиозни промени според тимарските регистри (Автореферат на дис.), С., 1993.
- ¹⁹ N o u z i l l e, J. Histoire de frontieres. L'Autriche et L'Empire ottoman. Paris, 1991, p. 35.
- ²⁰ N e s n i l, M. L'Europe des aires culturelles. Premier atelier europeen sur la culture orale europeenne. Strasbourg, 1991, p. 189.
- ²¹ Ш и л т б е р г е р, Х. Пътепис. Преповд от немски от Нюрнбергския ръкопис Мария Киселинчева. С., 1971, с. 15.
- ²² Пак там, с. 81.
- ²³ Б е р т р а н д о н д е л а Б р о к и е р. Задморско пътешествие. Преведе от оригинала Н. Колев. С., 1968, с. 98.
- ²⁴ Пак там, с. 67.
- ²⁵ Пак там, с. 99.
- ²⁶ Цит. по: Етнография на Македония. Извори и материали в два тома. Т. I. Съставили М. Василева и др. С., 1992, с. 29.
- ²⁷ Й о н о в, М. Цит. съч., с. 68.
- ²⁸ K o l e d a r o v, P. Цит. съч., с. 269.
- ²⁹ Й о н о в, М. Цит. съч., с. 64.
- ³⁰ Ш е п е р, Д. К. – В: Немски и австрийски пътеписи за Балканите, XV–XVI в. (Увод, подбор и коментар М. Йонов.) С., 1979, с. 161.
- ³¹ Г е р л а х, С. Дневник на едно пътуване до Османската порта в Цариград. (Подбор, превод, увод и коментар М. Киселинчева.) С., 1976, с. 256.
- ³² Б е л о н, П. – Във: Френски пътеписи за Балканите, XV–XVIII в. (Съставила и редактирала Б. Цветкова.) С., 1975, с. 94.

- ³³ Б л а у н т, Х. – В: Английски пътеписи за Балканите (Края на XVI – 30-те години на XIX в.). (Увод, съставителство и коментар М. Н. Тодорова.) С., 1987, с. 84.
- ³⁴ М о р и с о н, Ф. – В: Английски пътеписи..., 60–61.
- ³⁵ Вж. Д у й ч е в, И. Описание на България от 1640 г. на архиепископ Петър Богдан. – Архив за поселищни проучвания, II, 2, 1939/40, 100–101.
- ³⁶ „Европейската“ титулатура на султан Сюлейман се открива в негови писма до полския крал Сигизмунд I от 1541 г. Те се палят в Archiwum Glowne Act Dawnich във Варшава, Arch. Kog., Dz. turecki, t. 40, N 90, t. 44, N 101 и др.
- ³⁷ Вж. Швеция и България. Гласове от вековете. Славянски ръкописи, стари карти на България и българските земи. (Съставител Ж. Дамянова.) С., 1980, с. 55.
- ³⁸ L i b a u l t, A. Histoire de la Cartographie, Paris, 1960, 67–83.
- ³⁹ Д е р н ш в а м, Х. Дневник за пътуването му до Цариград през 1553–1555 г. (Превод от ранно-ново-горно немски М. Киселинчева.) С., 1970, с. 26.
- ⁴⁰ Г е р л а х, С. Цит. съч., с. 269.
- ⁴¹ К у р и п е ш н и ч, Б. – В: Немски и австрийски пътеписи..., с. 146.
- ⁴² Б у с б е к, О. Пак там, с. 213.
- ⁴³ Б е т ц е к, Я. Пак там, с. 291.
- ⁴⁴ Ш е п е р, К. Д. Цит. съч., с. 163.
- ⁴⁵ Л у б е н а у, Р. – В: Немски и австрийски пътеписи..., с. 460.
- ⁴⁶ В е р н е р, А. – В: Немски и австрийски пътеписи..., II, с. 47.
- ⁴⁷ Б о ж у р, Л. О. Ф. – Във: Френски пътеписи..., с. 416.
- ⁴⁸ Г е р л а х, С. Цит. съч., с. 256.
- ⁴⁹ Д е р н ш в а м, Х. Цит. съч., с. 185.
- ⁵⁰ К у р и л е ш н и ч, Б. – В: Немски и австрийски пътеписи..., с. 149.
- ⁵¹ К и н д с п е р г, Й. К. – Пак там, с. 145.
- ⁵² Б о н г а р с, Ж. – Във: Френски пътеписи..., с. 177.
- ⁵³ Ж е д о е н, Л. – Турчина. – Пак там, с. 213.
- ⁵⁴ Вж. Й о н о в, М. Цит. съч., с. 56.
- ⁵⁵ Г р н а в е г, М. – В: Немски и австрийски пътеписи..., 394–395.
- ⁵⁶ Вж. И в а н о в, Й. Българите в Македония. С., 1986, С., 169.
- ⁵⁷ Б р а у н, Е. – В: Английски пътеписи..., с. 181.
- ⁵⁸ Симеон Т б и р Л е х а ц и – В: Арменски пътеписи за Балканите, XVII–XIX в. (Съставителство, превод от древноарменски и коментар А. Орманджиян.) С., 1984, 33–35.
- ⁵⁹ Пак там, с. 42, бел. № 82.
- ⁶⁰ E v l i j a C e l e b i. Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama. Preveo, uvod i komentar napisao N. Sabanovic. Sarajevo, 1979, p. 104.
- ⁶¹ Р и к о, П. Сегашното състояние на Османската империя и на гръцката църква (XVII в.). (Подбор, превод от английски, предговор и бележки М. Киселинчева.) С., 1988, 172–173.
- ⁶² Вж. Описание на турската империя, съставено от русин, бивш пленник у турците – В: Руски пътеписи за българските земи XVII–XIX в. (Съставителство, предговор, коментар и бележки М. Кожухарова.) С., 1986, 12–15.
- ⁶³ Вж. Г е о р г и е в а, Ц. Предговор. – В: Г а н д е в, Х. Българската народност през XV в. Демографско и етнографско изследване. 2. изд. С., 1989, 10–15.
- ⁶⁴ Г р о з д а н о в а, Е. Цит. съч., 58–73.
- ⁶⁵ К о в а ч е в, Р. Цит. съч., 8–11.
- ⁶⁶ Вж. Г р о з д а н о в а, Е. Цит. съч., с. 89 и посочената там литература.
- ⁶⁷ V r i k e n, A. Die Provinzen des Osmanischen Reiches. Wiesbaden, 1976, 5–15.
- ⁶⁸ Вж. Г ъ л ъ б о в, Г. Народността ни име българин в старите османотурски документи. – Родина, I, 1938/1939, № 3, 87–93.
- ⁶⁹ Вж. Извори за историята на българския народ, XIII, Турски извори за българската история (по-нататък ТИБИ), сер. XV–XVI в., II. (Съставили и редактирали Н. Тодоров и Б. Недков.) С., 1966, 75, 71.
- ⁷⁰ Вж. А н д р е в, С. Муфасал дефтерите от XV–XVII в. Палеографско, дипломатическо и извороведческо проучване. С., 1991, 157–208. Ръкопис.
- ⁷¹ М у т а ф ч и е в а, В. Видин и Видинско през XV–XVI в. – В: Б о я н и ч-Л у к а ч, Д. Видин и Видинския санджак през XV–XVI век. Документи от архивите на Цариград и Анкара. (Под редакцията на В. Мутафчиева и М. Стайнова.) С., 1975, 15–22. Заключениеята, които тя прави за Видинския санджак се потвърждават от регистрите на Никополския, Кюстендилския и др.

- ⁷² H a d z i b e g i c, I. Detaljni popis oblasti Brankovica iz 1455 godine. – In: Oblasti Brankovica, Opsirni Katastarski popis iz 1455 godine, I, Sarajevo, 1971, XI–XXIII.
- ⁷³ I n a l c i k, H. Hicri 853 – tarihli Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid. Ankara, 1954, IX–XIV.
- ⁷⁴ Вж. Поредицата ТДИМН, Т. I – V, Скопје, 1971–1982.
- ⁷⁵ Б о ј а н и ћ, Д. Фрагменти једног збирног и једног опширног подписа Видинског Санџака из друге половине V века. Београд, 1973, 5–15.
- ⁷⁶ Вж. ТИБИ, сер. XV–XVI, II. Тимари в Аврестихосарско и Солунско, 389–430; Тимари в Солунско, 431–468; Тимари в Ксантиско и Драмско, 469–48. ТИБИ, III. Откъс от подробен регистър на тимари в Беломорното от началото на XVI в., 359–369; Откъс от подробен регистър на тимари в каза Караферия, 484–495. ТДИМН, II, 1973; ТДИМН, V, 551–555.
- ⁷⁷ Тибн, II, 453–454.
- ⁷⁸ Пак там, с. 457.
- ⁷⁹ Пак там, с. 459.
- ⁸⁰ Пак там, 461–467.
- ⁸¹ Вж. ТИБИ, I, 21–60; II, 161–298, 469–480; Муфассал дефтер на Силистренския санджак от 1569 г. НБКМ, Ор. отдел, Ф. 213, а. е. 28. За възможността да ползувам този регистър благодаря на С. Андреев.
- ⁸² Вж. А н г е л о в, Д. Икономическо развитие на България по време на византийското владичество – В: Икономика на България до Социалистическата революция. I., С., 1969, 93–104.
- ⁸³ Вж. Г е н ч е в, С. Кумството у българите. – Изв. Етнографския институт и музей (ИЕИМ), XV, 1974: 89–112 и посочената там литература.
- ⁸⁴ R a d o n i c, J. Putovanja Evlije Celebije po srpskim i hrvatskim zemljama. – Godisnica Nicole Cuplica, XXIX, 1910, 33–110; E l e z o v i ć, G. Iz putovanja Evlije Celebije. – Glasnik Istoriskod društva u Novom Sadu, IV, 1931, 308–314; S a b a n o v i ć, H. Proučavanje Celbije i njegovog putopisa. – In: Evlija Čelebi..., 9–35.
- ⁸⁵ За особеностите на Пътеписа на Евлия Челеби вж. Д и м и т р о в, С. Евлия Челеби. Пътепис..., 5–20.
- ⁸⁶ Пак там, с. 37.
- ⁸⁷ Пак там, с. 39.
- ⁸⁸ Пак там, с. 86.
- ⁸⁹ Пак там, с. 127.
- ⁹⁰ Пак там, с. 129.
- ⁹¹ Пак там, с. 134.
- ⁹² Пак там, с. 143.
- ⁹³ Пак там, с. 151.
- ⁹⁴ Пак там, с. 150.
- ⁹⁵ Пак там, с. 224.
- ⁹⁶ Пак там, с. 248.
- ⁹⁷ Пак там, с. 254.
- ⁹⁸ Пак там, с. 263.
- ⁹⁹ Пак там, 266–277.
- ¹⁰⁰ Evlija Celebi..., р. 75.
- ¹⁰¹ Пак там, с. 381.
- ¹⁰² Д и м и т р о в, С. Евлия Челеби..., с. 39.
- ¹⁰³ Пак там, с. 62.
- ¹⁰⁴ Пак там, с. 34.
- ¹⁰⁵ H a m m e r, J. von. Hadschi Chalfa, Rumeli und Basna. Wien, 1912, р. 88, 98, 140.
- ¹⁰⁶ М а р к о в а, З. Българското църковно-национално движение до Кримската война. С., 1976, 11–24.
- ¹⁰⁷ Вж. И в а н о в а, Й. Българските старини в Македония. С., 1942, с. 151.
- ¹⁰⁸ С н е г о р о в, И. Охридската патриаршия (Нейният произход, граници и епархии). С., 1919, 68–78.
- ¹⁰⁹ И в а н о в, Й. Българските старини..., с. 45, 56, 76.
- ¹¹⁰ D r a g a n o v i ć, K. Izvjesce apostolskoj vizitatore Petra Masareckia o prilikom katoliceskih naroda u Bugarskoj, Srbiji, Slavoni i Bosni, g. 1623 i 1647. – Starine, XXXIX, 1938, 7–23.
- Преводът е на К. Гагова, за който ѝ благодаря.
- ¹¹¹ Цит. по: Д и м и т р о в, Б. Петър Богдан Бакшев и неговата „История на България“. – Истор. преглед, 1979, № 1, 102–109.
- ¹¹² F e r m e n d z i n, E. Isprave tucuce se Crne Gore, stare Srbije. – Starine, XXV, 1928, 191–192. Преводът е на Б. Димитров.

- ¹¹³ Вж. Ж и в к о в, Т. Народ и песен. (Проблеми на фолклорната песенна традиция. С., 1977, 8-42.
- ¹¹⁴ Вж. И в а н о в, Й. Български народни песни, записани преди 200 години. – Училищен преглед, XXVI, 1927, №1, 42–50.
- ¹¹⁵ Български народни песни. Събрани от Братя Миладинови. Фототипно издание. С., 1981.
- ¹¹⁶ Пак там, с. 9, 19, 53, 87, 89, 93, 169, 171, 191, 238, 260, 263, 278, 314, 359, 417.
- ¹¹⁷ Пак там, с. 171.
- ¹¹⁸ Пак там, с. 263.
- ¹¹⁹ Пак там, с. 314.
- ¹²⁰ Пак там, с. 48.
- ¹²¹ Пак там, с. 278.
- ¹²² Пак там, с. 87.
- ¹²³ Пак там, с. 321.
- ¹²⁴ Пак там, с. 395.
- ¹²⁵ Пак там, с. 10, 19, 124, 119, 134, 151, 339, 359, 417.
- ¹²⁶ Пак там, с. 342.
- ¹²⁷ Пак там, с. 72, 83, 108, 115, 168 и др.
- ¹²⁸ Пак там, с. 32, 67, 98, 97 и др.
- ¹²⁹ Цит. по: Н о з и л л е, Ж. Цит. съч. 121–125.
- ¹³⁰ Вж. Г р у е в, Б., Б. К у з м а н о в. Обща биогеография. С., 1994.
- ¹³¹ Г у м и л е в, Л. Н. Цит. съч., с. 186.
- ¹³² W a l l e r s t e i n, I. The Modern World-System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century. London, 1980, p. 75.